

Оксана ЯКИМЧУК

аспірантка,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

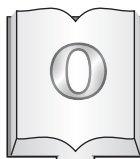
Ключові слова: людина, освіта, культура, виховання, національний простір освіти.

Аналізуються філософсько-психологічні підвалини функціонування та розвитку простору освіти колишнього СРСР. Там панувала марксистсько-ленінська ідеологія з її фальшивими символами, закликами, принципами. І хоча в окремих моментах тодішньої освіти діяли певні гуманістичні і загальнолюдські сюжети, загалом освітній простір був ворожим людині і людяності, гуманізму і моральності. Він принижував людину, зводив її до поняття «гвинтика» у великому державному механізмі. СРСР виявився нездатним до реагування на виклики часу оновлення, а його розпад зумовив зміни систем освіти. Становлення національних просторів освіти йшло разом з утворенням незалежних держав, що потребували реалізації національних інтересів, підготовки національно свідомих громадян саме через систему освіти.

УДК 140.8:159.9:321.74:37

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА

© Якимчук О., 2015

світній простір колишнього СРСР мав низку особливостей, відмінних від аналогічних характеристик освітніх просторів демократичних країн світу. Найбільш характерними серед них були страх перед системою (перед представником системи) і нетерпимість до будь-якої точки зору, що не збігалася з офіційною, войовничість до людей з «іншого» світу й одночасно байдужість до всього суцього як казенного і чужого. Любов і ненависть, гуманізм і ворожість, нетерпимість і співчуття, як і інші екзистенції, співіснували в ньому в такій конфігурації (плетиві), яка не піддавалась раціональному осмисленню і регулюванню.

Слід підкреслити, що радянська держава намагалася вже з дитячого віку виховувати особистість у дусі комуністичної ідеології. Дитячі дошкільні установи, які були першою ланкою в системі освітніх закладів СРСР, були включені в державну систему народної освіти, чого не було в жодній країні світу. Також характерною особливістю радянського простору освіти було його підпорядкування військово-промислового комплексу стосовно геополітичних розкладів на той час. Так, наприклад, середня загальноосвітня школа згідно із законом була єдиною, трудовою і політехнічною. Необхідність нарощувати оборонні і

промислові потужності Радянського Союзу призвела до того, що і вища освіта була переважно природничо-технічною і повністю стратегічно-державною. Так було реалізовано державне замовлення на необхідну систему освіти. Виходячи зі своїх потреб, СРСР вибрав так звану „гумбольдтівську» академічну модель вищої освіти, яка спрямована на підготовку молодих науковців й інженерів-дослідників. Така модель освіти в СРСР була вкрай складним і ретельно збалансованим комплексом засобів і методів, який тривалий час гарантував швидку, не надто дорого і відповідну державним стандартам підготовку випускників ВНЗ. Але якщо технічні фахівці ще виправдовували своє призначення і забезпечували високий науково-технічний рівень розробок, особливо в галузі озброєнь, то у сфері гуманітарних наук радянська вища школа, що не мала в своїй масі вільного доступу до джерел інформації, явно поступалася західній.

Але за всіх позитивних моментів системи освіти СРСР були і суперечності, так би мовити, розходження суті та форми освітнього простору. У нових умовах глобальної трансформації освіти СРСР виявилася неспроможною відповісти на нові виклики, утім, як і її основний продукт – середньостатистичний радянський випускник. Радянська система освіти привчала учня та студента до повної довіри до інформації, що подається, формувала вміння ефективно працювати в стабільних умовах. Іншими словами, і модель, і продукт її використання повільно реагували на нові суспільні запити. Тому радянський варіант „гумбольдтівського» університету був здатний ефективно «створювати» лише таких фахівців і лише за таких умов, але неефективний в умовах постійно змінного ринку.

Слід зазначити, що у 70-ті роки ХХ ст. світова спільнота зафіксувала кризу освіти як глобальну проблему, обумовлену невідповідністю між змістовними і формально-організаційними, соціально-економічними компонентами. На конференції в Парижі у 1988 р. за участю лауреатів Нобелівської премії обговорювався новий підхід до освіти, розуміння кризи і можливості її подолання. Адже так званий транзитивний соціум, його загальний кризовий стан охоплює неблагополуччя у сфері морального життя, дефор-

мації етичних стосунків і комунікацій, зростанні масштабів злочинності, зниженні моральності, а також падінні класичної шкали інтелектуальних цінностей [3, с. 273]. Якщо на Заході криза освіти пов'язувалася з необхідністю переходу до високих технологій, то в колишньому СРСР зі слабкорозвинутим, сировинно-видобувним характером індустріального суспільства – з тенденцією девальвації знання і вузівського диплома, незахищеності інтелектуальної праці, стійким стереотипом пріоритету диплома над якістю знання.

Але головна причина, на нашу думку, кризи і подальшої стагнації простору освіти в СРСР полягала в тому, що проблема повноцінного і всебічного розвитку особистості не була актуальною. Головне – це формування дисциплінованих і відданих державі членів соціуму, професіоналів у певній галузі суспільного життя. Масова школа залишалася одноманітною, а зміст процесу освіти не завжди відповідав справжнім інтересам вихованців, що призводило до їх конфлікту та відставанню від вимог соціального розвитку.

Система освіти залишалася одноманітною, неваріативною, перш за все – це авторитарна педагогіка вимог, слабка мотивація, регламентація навчальних процедур, централізація контролю, орієнтація на середнього учня. По суті, ця система була педагогікою примусу. В її основі лежала тільки асоціативно-рефлекторна концепція засвоєння знань. Оцінка як результат пізнавальної діяльності часто ототожнювалася з особистістю у цілому, відсортовуючи учнів на гарних і поганих, на учня вішався ярлик двієчника, трієчника, відмінника, який визначав подальше навчання школяра або студента. Покарання ставало першим, а інколи єдиним засобом вирішення проблеми підліткової незавершеності, невідповідності унормованим стандартам як у громадській свідомості, так і в реальній практиці [8, с. 71]. Монополізм держави у галузі освіти породжує безвідповідальність освітніх установ, роботодавців і самих учнів та студентів, але в цій системі є своя логіка суворого державного контролю – забезпечити ідеологічний контроль над свідомістю людей. Звичайно, реалізація цієї місії залежить від зміни ситуації в освітньому просторі.

Слід зазначити, що сформоване як абсолютно особливе в світовому просторі явище – держава СРСР характеризувалась досить стійкою цілісністю. У її основі були не тільки економічні, загальнополітичні взаємозалежності, але й особливі суб'єкт-суб'єктні загальнокультурні стосунки. Серед цих стосунків величезну роль відіграла система освіти, яка пов'язана з відтворенням головної дієвої сили суспільства – людини. Простір освіти СРСР визначався, зрозуміло, політичними настановами і економічними можливостями, проте відрізнявся своїм характером і функціональними особливостями. Саме в освітньому просторі у результаті його розвитку і функціонування формувался новий характер стосунків людей, зростала їх свідомість і самосвідомість.

Отже, на історичній дистанції радянського періоду ставилася і цілеспрямовано розвивалася як державна політика – єдина система освіти, що була дуже важливим соціально-психологічним, соціокультурним, економічним, політичним явищем. Головною його особливістю була доцентрова тенденція організаційно-управлінських структур у дії (тенденція руху інструкцій, вказівок, рекомендацій із центру і одночасно орієнтація регіонів на норми, перспективи центру). Усі 70 років існування СРСР особливе значення надавалося втягуванню в тоталітарний простір управління всіх регіонів, національних республік, країв, що забезпечило досягнення мети – створення єдиного освітнього простору.

Політичний розпад, що стався в грудні 1991 р., окреслив межі державності колишніх республік СРСР, стимулював розвиток тенденцій до самоутвердження, самовизначення, спрямованих переважно всередину – на самообмеження. Можна говорити про те, що у середині 90-х рр. XX ст. назріли політичні, економічні та соціокультурні передумови та потреба формування національних просторів освіти країн колишнього СРСР, зокрема й України.

Це відбувалося на тлі кардинальної зміни геополітичного балансу сил у світі і розпаду біполярної моделі міжнародних відносин. Розпад СРСР і утворення СНД супроводжувалися не лише розривом життєво важливих стійких зв'язків і зміною умов

функціонування республік-держав, але й, що надзвичайно важливо, змінилася вся система їх взаємодії як суб'єктів.

По-перше, перебудовується система взаємовідносин з формально незалежними країнами, що раніше складала «соціалістичний табір», у якому «комендантом» був СРСР. По-друге, будується нова система взаємовідносин на пострадянському просторі, де виникли реально і формально незалежні держави. Одночасно становлення нових країн мало свою індивідуальну специфіку, яка залежала від сполучення цих двох головних тенденцій, мети політичних, культурних і економічних еліт, якості цих еліт, міри російського впливу, панівної релігії і т. д. Тому було і загальне у формуванні нових держав, і специфічне. Загальним для усіх країн було: політичне і геополітичне визначення, вибір економічної моделі розвитку, морально-психологічний бік «пострадянського розлучення». Специфічним: модель політичного режиму, модель нації – поліетнічна або моноетнічна, пошук союзників і визначення «ворогів», перебудова науки, освіти тощо [5, с. 14].

На першому етапі домінував процес встановлення відносин між Росією й іншими пострадянськими республіками, формування національної ідентичності, питання національної безпеки, перебудови економіки, науки, освіти. Тут кожна пострадянська країна обирала свій шлях, наприклад, країни Балтії не стали навіть претендувати на розподіл спільного майна СРСР, застосували «нульовий варіант», зокрема в системі освіти (ми нікому нічого не винні і нам ніхто нічого не винний). Стосовно Казахстану, Білорусі, держав Закавказзя та Середньої Азії, то взаємовідносини з Росією мають свій специфічний момент. Кожна країна обирала свій шлях розбудови взаємовідносин з колишньою метрополією. Деякі країни продовжували навчати фахівців у Росії, деякі рішуче переорієнтувалися на Захід. На нашу думку, в Україні та Росії найбільш складні взаємовідносини і на перший план виходить усе ж таки економічний чинник. Але при всіх складностях взаємовідносин з Росією головне в тому, що у всіх країн колишнього СРСР з'явилася можливість формувати і розвивати національний простір освіти без керівництва «старшого брата»,

на свій розсуд будувати свою модель освіти та інтегруватися або в європейський освітній простір, або в загальний освітній простір СНД. Альтернатива і плюралізм розвитку національного простору освіти є у кожній новій державі.

Важливою передумовою формування національних просторів освіти є й економічний чинник. Як підкреслює українська дослідниця О. Старицька, країни колишнього СРСР отримали у спадок розуміння освіти лише як галузі соціально-культурної сфери, що задовольняє особисті освітні потреби населення. Зрозуміло, що в тих рамках, у яких вона визначалась лише як сфера задоволення людських потреб, освіта давно переросла себе. Кожній особі слід усвідомити, що освіта в сучасній інтерпретації визначається як чинник економічного зростання країни, її конкурентоспроможності та національної безпеки [5, с. 30].

Глобальне суспільство стає більш відкритим: вільне переміщення капіталу, фінансів, людей, інформації стало основою в сучасній концепції «світу без меж». Глобалізація висуває надзвичайно високі вимоги до конкурентоспроможності національної економіки, а її головним показником є високий рівень і якість життя населення. Особлива роль відводиться, звичайно, рівню освіти. Суть у тому, що нації конкурують не тільки товарами і послугами – вони конкурують системами суспільних цінностей і системами освіти, розвитком людського капіталу. У сучасній економіці акцент робиться вже не стільки на матеріальні товари і послуги, скільки на «інтелектуальний потенціал». Здатність нації підтримувати сучасну й ефективну систему освіти, підвищувати інтелектуальний компонент робочої сили шляхом навчання стає критично важливою для конкурентоспроможності [2, с. 28].

Сучасні проблеми економічного розвитку пов'язані, насамперед, з інтелектуалізацією праці, наданням найвищого пріоритету процесам продукування нових знань, які здатні забезпечити соціально-економічний прогрес суспільства. Тому головна стратегія пострадянських держав – створення ефективного національного простору освіти з метою конкурентоспроможності у глобалізаційних світових процесах. Наразі

формується новий тип постіндустріального суспільства – інформаційне суспільство. Економічним фундаментом такого суспільства є особливий тип економіки – економіка, яка заснована на знаннях. За останній період прискорення темпів розвитку технологій вона найбільше забезпечує доступність знань, що стає найважливішою умовою участі країни у глобальній конкуренції. В умовах кризи знання залишаються тим ресурсом, що набуває значення не лише як рівень інтелектуальних можливостей, а й як економічний ресурс, що стає засобом створення та впровадження інновацій. Економіка знань сьогодні стає базовою й універсальною складовою загальної економіки, оскільки всі сфери матеріального і нематеріального виробництва, виробничі та соціальні відносини розвиваються на основі динамічного прирощення й оновлення знань. Тому економіку знань вважають спеціальною галуззю загальної економічної науки і практики, а також системотвірною складовою «нової економіки», що визначає перспективи і динаміку сталого розвитку. Людський інтелект, високий рівень освіти населення є не тільки наслідком багатства і розвиненості країни, але й визначає їх розмір та ступінь [7, с. 96].

Національний простір освіти повинен орієнтувати людину на набуття під час навчання у навчальних закладах таких навичок, які передбачають розвиток особистості і дозволять бути відкритою до нових знань, легко адаптуватися до мінливих економічних перетворень, перекваліфіковуватися до запитів суспільства. У контексті неперервної освіти базова сукупність знань на відтворювальній основі замінюється системою професійних і соціальних компетенцій. Сама система освіти повинна швидко реагувати і адаптуватися до тих викликів, що їх висуває постмодерне інформаційне суспільство.

У час, коли популярні ідеї мондіалізму, коли роль держави поступово знижується через панування транснаціональних корпорацій, коли глобалізація охоплює політичну, економічну й освітню сферу більшості держав у світі, у цей момент головне – не загубитися у планетарних процесах Постмодерну, а зберегти свою самобутність і специфіку. І саме соціокультурний чинник

є важливою складовою для створення національного простору освіти. Слід підкреслити, що у пошуках перспектив розвитку ефективного національного простору освіти країни колишнього СРСР звернулися до національних джерел, ідеалів народної педагогіки, спадщини національної педагогічної класики, етнокультурних традицій. У них відбувається актуалізація національних компонентів, де особливе місце займають культура і мова. У процесі самовизначення загострюється пошук власних національних програм освіти, пов'язаних з поглибленим пізнанням своєї культури, мови і т. д. Подальший розвиток національного простору освіти й мовної стратегії в діалозі культур, безумовно, пов'язаний з утвердженням у ньому пріоритету загальнолюдських чинників. Пояснюється це тим, що освіта разом з наукою виконує гуманістичну функцію розвитку людини, має своєю стратегічною метою формування всебічно розвиненої особистості. Саме у мові відображається адекватне сприйняття дійсності особистістю, культурних, історичних, політичних й економічних концепцій розвитку та існуючих проблем. Але національний характер освітнього простору країн колишнього СРСР створюють також культурно-історичні традиції, звичаї, обряди, мораль, релігія. Усе те, що контролювалося комуністичною ідеологією і викликало небезпеку при вихованні радянської людини.

Саме у періоди активних суспільних перетворень зростає значущість освіти, що може постати як соціокультурний каталізатор змін і прискорити їх, забезпечуючи водночас необхідну єдність суспільства та інтегруючи його трансформаційні процеси, або посилити соціальну напругу і суттєво знизити можливості мобілізаційних систем до самоорганізації і перетворення. Трансформації національного простору освіти пострадянських країн пов'язані з тим, що традиційна освіта (як процес, так і результат), сформована в межах попереднього типу соціокультурної комунікації, перестає задовольняти потреби розвитку. Період кризи є сприятливим для оновлення освітніх систем, адже активізується інноваційна діяльність щодо пошуку можливих стратегій та адекватних їм механізмів виходу з цієї кризи. Такими механізмами в

освітній політиці є модернізація, що передбачає докорінну трансформацію освіти на усіх рівнях у відповідності із запитами суспільства, та реформування, що звернене до окремих проблемних ланок простору освіти. В основу ж модернізації покладено синтез соціокультурного досвіду, наступність багатьох суспільних інститутів. Це надає модернізаційним процесам якісної специфіки, що залежить від регіональних і цивілізаційних умов. Таким чином, кожна країна обирає свій шлях модернізації, адекватний її соціокультурним та історичним особливостям [4, с. 449].

Як ми бачимо, для формування національних просторів освіти країн колишнього СРСР необхідні були політичні, економічні та соціокультурні передумови. Зараз можна говорити про свій самобутній вибір стратегії розвитку освіти в кожній пострадянській державі, але є і те загальне, що об'єднує освітню політику країн СНД:

1) всі мали схожі, достатньо високі стартові позиції, включаючи рівень навчальних планів, програм, підручників, реальний стан навчальних установ;

2) формування держав припало на момент активного пошуку керівниками СРСР шляхів реформування освіти на базі досягнень, що були, але при чіткому пануванні тенденцій до зміни застарілих парадигм, розповсюдженні нового педагогічного досвіду і розширенні варіативності освітніх структур;

3) усюди установився ритм змін, орієнтований на трансформацію уніфікованої системи, нездатної забезпечити умови виховання нової особистості;

4) формування країн СНД і здійснення ними освітньої політики відбувається в особливій обстановці соціально-економічної кризи та інформаційного буму, який найсерйозніше впливає на всю освітню сферу.

У цьому плані перш за все слід зазначити, що всі молоді держави в законах про освіту проголосили високі норми і принципи діяльності. Усюди (у тому числі і в Україні) освіта є пріоритетною сферою розвитку [1, с. 178]. Ці моменти знайшли відзеркалення в законодавчих актах нових національних країн, характері спрямованості пошуків держав, що стали самостійними, у сфері освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондырева С. К.** Психолого-педагогические проблемы интегрирования образовательного пространства: Избранные труды / С. К. Бондырева – М. : Изд-во Моск. психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2005. – 352 с.
2. **Земляная Т. Б.** Россия в мировом образовательном пространстве: информационно-аналитический материал / Т. Б. Земляная, О. Н. Павлычева – М. : ИНИПИ РАО, 2011. – 141 с.
3. **Лакатос И.** Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос // Кун Т. Структура научных революций : пер. с англ. / Томас С. Кун ; сост. В. Ю. Кузнецов. – М. : АСТ, 2001. – С. 273–455.
4. **Марченко О. В.** Трансформації простору освіти у контексті соціокультурної динаміки суспільства / О. В. Марченко // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 54 (№11). – С. 448–454.
5. **Михальченко М.** Постколоніальний синдром на пострадянському просторі і шляхи розвитку освіти / М. Михальченко // Філософія освіти : науковий часопис. – 2009. – № 1/2. – С. 13–23.
6. **Старицька О. П.** Важливість інноваційного розвитку вищої освіти при інтеграції в європейське освітнє співтовариство / О. П. Старицька // Інноваційна економіка. – 2012. – № 1. – С. 29–33.
7. **Шульга Ж. О.** Особливості економіки знань на сучасному етапі розвитку суспільства / Ж. О. Шульга // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2012. – № 1. – С. 94–99.
8. **Ярская В. Н.** Методология диссертационного исследования / В. Н. Ярская. – Саратов : ПМУЦ, 2002. – 189 с.

REFERENCES

1. **Bondyрева S. K.** Psychology-pedagogical problems for educational area integration: selected issues / S. K. Bondyрева. – M. : IZD-VO Mosk. Psychologo-socialnogo In-ta; Voronezh, Izdat-vo NPO "MODEK", 2005. – 352 p.
2. **Zemlianaia T. B.** Russia in world educational area: an information-analytical material / T. B. Zemlianaia, O. N. Pavlycheva. – M. : INIPI RAO, 2011. – 141 p.
3. **Lakatos I.** Falsification and methodology of research programs / I. Lakatos // Kun T. Structure of scientific revolutions: trans. from English / Thomas S. Kun ; Edit. V. J. Kuznetsov. – M. : ACT, 2001. – P. 273–455.
4. **Marchenko O. V.** Transformations of area of formation in a context sociocultural dynamics of a society / O. V. Marchenko // Hilea : the scientific bulletin : collection of scientific works. – K. : VIR UAN, 2011. – Issue 54(№11). – P. 448–454
5. **Mykhalchenko M.** Postcolonial syndrome on the post-Soviet territory and a way for development of education / M. Mychalchenko // Philosophy of Education : Scientific newspaper. – 2009. – № 1/2. – P. 13–23
6. **Starytska O. P.** Postcolonial syndrome on the post-Soviet territory and a way of a development of education / O. P. Starytska // Innovatsiina ekonomika. – 2012. – № 1. – P. 29–33.
7. **Shulha Zh. O.** Features of knowledge economy at the present stage of development of a society / O. G. Shulha // The Bulletin of the Berdiansk university of management and business. – 2012. – № 1. – P. 94–99
8. **Yarskaia V. N.** Methodology of dissertational research / V. N. Yarskaia. – Saratov : PMUZ, 2002. – 189 p.